

ANTANAS ANDRIJAUSKAS

Vilniaus dailės akademija

MENO SOCIOLOGIJOS TRADICIJOS TRANSFORMACIJA KRITINĖJE P. BOURDIEU KONCEPCIJOJE

The Transformation of Art Sociology Tradition
in the Critical Conception by P. Bourdieu

SUMMARY

The article considers Pierre Bourdieu's principles of sociological analysis, his sociology of art, and its relations with earlier traditions of art sociology. It starts by discussing Bourdieu's major works and paying peculiar attention to his concepts of socialization, social space, art, *habitus*, cultural field, artistic field, field of literature, *nomos*, cultural capital, symbolic capital, and taste. The article also considers Bourdieu's sociology of meditation, the expertise of art consumers, the formation of personal symbolic capital, and the power games on the fields of art and literature. The author claims that *the originality of Bourdieu's sociology of art consists in its concentration on the social environment of an artist rather than on his personality and work. Such an approach is new in comparison with the earlier tradition of art sociology which orients itself to scientific methodology and rests on ideas of art history and the philosophy of art history.* In other words, the tradition underlines the word "art" in the title of the discipline *Art sociology* whereas Bourdieu amplifies the importance of what encompasses the meaning of the second word – "sociology". This shift signifies radical changes in the history of art sociology and methodology.

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje analizuojamas Pierre'o Bourdieu mąstysenos, sociologinės analizės principų ir meno sociologijos koncepcijos savitumas, jos santykis su anksčiau gyvavusiomis meno sociologijos tradicijomis. Pradžioje aptariamos jo meno sociologijos koncepcijos ištakos ir pagrindiniai veikalai. Ypatingas dėmesys skiriamas sociologinių prieigų sureikšminimui Bourdieu meno sociologijos koncepcijoje, aptariamas koncepcijos ir pagrindinių sąvokų – socializacija, socialinė erdvė, menas, *habitus*, kultūrinis laukas, meninis

RAKTAŽODŽIAI: Bourdieu, meno sociologija, socializacija, *habitus*, *nomos*, kapitalas, skonis.

KEY WORDS: Bourdieu, sociology of art, socialization, *habitus*, *nomos*, capital, taste.

laukas, literatūrinis laukas, *nomos*, kultūrinis kapitalas, simbolinis kapitalas, skonis – genetinis ryšys. Įvairiais aspektais analizuojama meditacijos sociologija, literatūros ir meno suvokėjų kompetencijos lavinimo klausimai, aptariamos asmenybės simbolinio kapitalo formavimo problemos, literatūros ir meno laukuose vykstantys įvairūs galios žaidimai. Autorius parodo, kad, skirtingai nei ankstesnė meno sociologijos tradicija, kuri plėtojosi stipriai veikiama meno istorijos ir meno istorijos filosofijos idėjų ir orientavosi į istoriniams mokslams būdingas metodologines nuostatas, Bourdieu koncepcijoje dėmesio centras nuo menininko ir meno kūriniių analizės persikelia į sociologinį menininką supančios socialinės aplinkos tyrinėjimą. Todėl dvinarėje disciplinos pavadinimo struktūroje *meno sociologija* išryškėja radikali slinktis nuo pirmosios šios disciplinos pavadinimo dalies – *meno* prie antrosios – *sociologija* ir įsivyrąja sociologinės analizės principai. Ši slinktis skleidžiasi įvairiomis kryptimis ir žymi radikalų posūkį meno sociologijos idėjų ir metodų istorijoje.

BOURDIEU FENOMENO SAVITUMAS

Žymaus prancūzų mąstytojo Pierre'o Bourdieu (1930–2002) ir jo mokyklos įnašą į meno sociologiją tyrinėjimas lietuvių kalba yra puiki Žilvinės Gaižutytės-Filipavičienės 2005 m. paskelbta monografija *Pierre'as Bourdieu ir socialiniai meno žaidimai*, kurioje išsamiai aptariamos Bourdieu idėjos ir jo sukurta mokykla formavusi akademinė aplinka. Autorė taikliai pastebi, kad „Bourdieu ir jo mokyklos idėjų bei metodologinių principų analizė atskleidžia esminį dabartinės humanistikos lūžį, tiesiogiai susijusį su naujomis kompleksinėmis ir komparatyvistinėmis tyrinėjimo strategijomis, interaktyviu tyrinėtojo santykiu, visai kitokių, atsižvelgiant į konkretaus tyrinėtojo požiūrį ir analizės objektą, tarpdalykinių metodų taikymu.“¹

Tačiau praėjus daugiau nei dešimtmečiui nuo šio mąstytojo Išėjimo galime jau blaiviau vertinti Bourdieu įnašą į socialinius ir humanitarinius mokslus – tai ir mėginsime, atsiribodami nuo ištakų ir mokyklos tyrinėjimo, aptarti šiame straipsnyje. Retrospektyviai žvelgiant į XX a. antrosios pusės meno sociologijos raidą tenka pripažinti, kad prieš kelis dešimtmečius daugelis Bourdieu suformuo-

tų konceptų, metodologinių priėgų, idėjų išsaugojo savo aktualumą ir tapo svarbiu posūkiu dabartinės meno sociologijos idėjų ir metodų raidoje. Nedaug dabartinių mąstytojų, praslinkus daugiau nei dešimtmečiui po Išėjimo, yra taip plačiai komentuojami tiek tėvynėje tiek ir kituose kraštuose. Gyva polemiska mintimi pulsuojančios Bourdieu tekstai iki šiol audrina skaitytojų vaizduotę, iššaukia aršią jo aistringų sekėjų ir oponentų polemiką.

Prancūzijoje ir frankofoniškoje kultūrinėje erdvėje šio mąstytojo išplėtotų idėjų poveikis yra stiprus ir įvairiapusis, o paskutiniuosius du gyvenimo dešimtmečius jis jaučiamas toli už tėvynės ribų. „Pierre Bourdieu, – rašo Craigas Calhounas, – yra iškiliausias savo kartos sociologas. Jo veikalai turi gilią įtaką ne tik Prancūzijoje, tačiau ir pasaulyje. JAV šios įtakos visa apimantis atgimimas išryškėjo tuomet, kai Bourdieu išėjo Anapilin, 2002 m. sausį.“²

Pierre'as Bourdieu priklauso garsiajai prancūzų intelektualų generacijai, kurios žymiausių atstovų J.-F. Lyotardo (g. 1924), G. Deleuze'o (g. 1925), M. Foucault (1926), J. Baudrillardo (g. 1929), F. Guattari (1930), J. Derrida (g. 1930), M. Serres (g. 1930),

P. Nora (g. 1931) ir kitų idėjos po 1968 m. kontrkultūros sukrėtimų bangos plačiai pasklido pasaulyje. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje amerikiečių *cultural studies*, filosofijos, istorijos, sociologijos, etnologijos ir kitų mokslo sričių atstovai, skleidžiantis postmodernizmo ideologijai, pradėjo masiškai versti minėtų ir kitų prancūzų autorių tekstus, ir tai ilgam pavertė Prancūziją pagrindiniu Vakarų postmodernios humanistikos idėjų generatore. Daugelis šių idėjų amerikietiškoje postmodernizmo versijoje buvo suvulgintos ir įgavo reliatyvistinį atspalvį, pabrėžiant tradicinių Vakarų civilizacijoje šimtmečiais viešpatavusių požiūrių, idėjų, vertybių santykinumą.

Bourdieu minėtų mąstytojų plejadoje yra viena ryškiausių dabartinės humanistikos, ypač socialinių mokslų, figūrų, enciklopedininkas, kuris siekia sukurti universalią, naikinančią dirbtines socialinių ir humanitarinių mokslų ribas kultūros ir socialinių mokslų metateoriją. Jam būdingas ypatingas mąstymo lankstumas, sugebėjimas keistis, įtraukti į savo tyrinėjimus vis naujas mokslinio pažinimo sritis. Mokslininko įsitikinimu, lankstus kritinis mąstymas, organiška teorijos ir empirijos jungtis garantuoja mokslinių tyrinėjimų eigos nuoseklumą ir gaunamų išvadų patikimumą. Sociologiją Bourdieu traktuoja kaip kritišką mokslą, „kritikuojantį tiek save, tiek ir kitus mokslus, tiek valdžią, tiek ir mokslo valdžią.“³ Jis sukuria vadinamosios „kritinės sociologijos“ (šį terminą įveda į mokslinį diskursą jo kolega sociologas Luc Boltanski) pamatinės teorinės ir metodologinės nuostatas, paskleidžia vėliau

plačiai paplitusius naujadarus, daugelį tradicinių kategorijų savitai transformuoja suteikdamas naujas prasmines konotacijas. Sąvoka „kritinis“ čia įgauna konceptualią prasmę ir yra šio mokslininko sociologinės teorijos ir praktikos esminis elementas.

Kita vertus, Bourdieu veikaluose regime reakciją tiek į abstraktų teoretizavimą, tiek ir į lėkštą pozityvizmą, mėginimą įveikti šių pozicijų kraštutinumus. Tai konceptualus aukšto teorinio lygio, su poststruktūralizmo ir postmodernizmo teorinėmis nuostatomis susijęs, filosofinių ambicijų turintis mąstytojas, suformavęs daugybę į dabartinę humanistiką, ypač sociologines subdisciplinas (meno sociologiją, kultūros sociologiją, švietimo sociologiją, valdžios sociologiją ir politiką, socialinės stratifikacijos, medijų, postmodernios visuomenės kasdienės ir masinės kultūros tyrinėjimus) tvirtai įėjusių teorinių konceptų, metodologinių priėgų, tyrinėjimo strategijų, sąvokų. Bourdieu integrali sociologinė metodologija jungia savyje pamatinius teorinės ir empirinės sociologijos principus; jis reiškiasi ne tik kaip aukšto lygio konceptualus teoretikas, tačiau ir praktikas, profesionaliai pasitelkiantis įvairius empirinius tyrinėjimo metodus. Tačiau savo sociologinius tyrinėjimus Bourdieu sieja ne tiek su „teorine“, o „moksline“ veikla, mobilizuojančia visus teorinius išteklius empirinės analizės poreikiams. Ir galiausiai savo mokymą jis vadina „veiklos filosofija“, pabrėždamas šiame sąvokų junginyje „veiklos“ svarbą.

Bourdieu – stublinamai plačių akademinų interesų mokslininkas, pasižy-

mintis neįtikėtina kūrybine energija; be įvairių sociologinių tyrinėjimų, jis lygia-grečiai reiškiasi filosofijos, idėjų istorijos, kultūros teorijos, istorijos, lingvistikos, religijotyros, politologijos, estetikos, meno istorijos, literatūros teorijos, etnologijos, urbanistikos ir kitose mokslinio pažinimo srityse. Mokslinio pažinimo lauką jis metaforiškai traktuoja kaip žaidimą, kurį nuolatos reikia apginkluoti protu. Jo mokslinių interesų ir kūrybinės veiklos universalumą akivaizdžiai liudija išpūdinga bibliografija, kurią sudaro 47 knygos, daugiau kaip 500 mokslinių straipsnių ir daugybė interviu. Bourdieu pasižymėjo ne tik išskirtiniu darbštumu, tačiau ir unikaliu sugebėjimu dirbti kartu su kitais, suburti aplink save jaunus perspektyvius žmones, užkrėsti juos savo kūrybinio entuziazmu. Pastarasis mokslininko bruožas padėjo jam suformuoti vieną įtakingiausių dabartinių meno sociologijos mokyklų, kurios šalininkų darbuose stebina aprėptamų temų įvairovė, jų formulavimo ir gvildenimo originalumas, gausus tarpdalykinių tyrimo metodų pasitelkimas. Jis yra vienas tų didžiųjų XX a. pabaigos mąstytojų, kurie įtvirtino dabartinėje humanistikoje įsivyravusias tarpdalykines ir komparatyvistines tyrinėjimo strategijas bei metodus.

Jo mokinė ir pasekėja Nathalie Heinrich, pradžioje dievinusi savo mokytoją, vėliau, susidūrus moksliniams interesams ir pasaulėžiūrinėms nuostatoms, piešia kontroversišką Bourdieu portretą: „Tai nepaprastai charizmatiškas, gausiai gamtos apdovanotas žmogus, spinduliuojantis protu ir išoriniu fiziniu grožiu,

didžiuliu nuoširdumu santykiuose su žmonėmis, tačiau, kaip supratau vėliau, jis taip pat dažnai buvo nepermalduojamas, neteisingas, kitaip tariant, visas pasaulis jam buvo be žavesio.“⁴

Su Bourdieu vardu siejasi vienas reikšmingiausių sociologijos ir meno sociologijos aukšto akademinio statuso įtvirtinimo etapų. Sociologija nuo pat užgimimo, jo įsitikinimu, yra „dviprasmis, dvilypis, besimaskuojantis mokslas, kuriam teko sutikti su užmirštosios ir atstumtosios disciplinos vaidmeniu, atsiriboti nuo savęs kaip politinio mokslo siekiant universitetinio mokslo statuso.“⁵ Suvokdamas problemas ir kompromisus, kuriuos savo kelyje paverčiant sociologiją universitetine disciplina buvo priverstas daryti E. Durkheimas, Bourdieu plėtoja *absoliučios sociologijos mokslo hegemonijos dabartinėje humanistikoje* idėją. Iš čia kyla mokslininko veikalams būdingas sociologijos politinių aspektų sureikšminimas ir sociologijos iškėlimas virš kitų socialinių ir humanitarinių mokslų. Bourdieu meno sociologijoje ši tendencija skleidžiasi filosofijos, estetikos, meno filosofijos, meno istorijos, meno psichologijos, meno kritikos ir kitų meno ir visuomenės santykius tyrinėjančių disciplinų besąlygišku pajungimu šios jaunos disciplinos sprendžiamais klausimams. Tačiau, netgi sureikšmindamas sociologinių teorijų ir metodologinių prieigų svarbą, jis puikiai supranta tarpdiscipliniškumo ir įvairių socialinių, humanitarinių ir tikslųjų mokslų glaudaus sąveikavimo reikšmę sprendžiant sudėtingiausias dabartinės meno sociologijos problemas.

INTELEKTUALINĖ EVOLIUCIJA

Bourdieu gimė 1930 m. Prancūzijos ir Ispanijos pasienyje, baskų krašte Pirėnų kalnuose esančiame kaimelyje iš valstiečių kilusio paštininko šeimoje. Išskirtinių gabumų vaikas mokosi elitiniame Paryžiaus *Louis-le-Grand* licėjuje, o vėliau 1951–1955 m. garsiojoje prancūzų intelektualų kalvėje *École Normale Supérieure (ENS)*. Studijuodamas šioje „raudonuoju bastionu“ vadinamoje institucijoje Bourdieu patiria stiprų tuomet populiarus marksizmo poveikį, dalyvauja L. Altusero, G. Bachellardo, A. Koyré paskaitose, domisi struktūralizmo ir poststruktūralizmo idėjomis. Lanko kursus dar tik pradedančio dėstyti jauno M. Foucault, kuris tuomet blaškosi tarp psichologijos ir filosofijos, vėliau kiekvienas iš jų pasuka savais keliais, vedusiais į prancūzų humanistikos olimpą.

Po studijų Bourdieu dvejus metus dėsto provincijoje, Muleno licėjuje, o 1958–1960 m. atvykęs į Alžyrą atlieka karinę tarnybą ir eina asistento pareigas Alžyro universiteto filologijos fakultete. Čia susidomi etnologine ir sociologine problematika, užsidega fotografavimo aistra (iš Alžyro atsiveža daugiau nei 2000 fotografijų). Alžyrietiškas gyvenimo tarpsnis palieka gilų rėžį jo pasaulėžiūroje, skatina domėtis įvairiomis neeuropinių kultūrų etnologijos, antropologijos, meno problemomis ir komparatyvistinėmis studijomis.

1960 m. Bourdieu grįžta į tėvynę, kur dirba Paryžiaus universitete Raymondo Arono asistentu ir skelbia etnologinius ir sociologinius tyrinėjimus. 1964 m. suartėja su prestižinėje *l'École pratique des hautes études (EPHE)* dirbančiais mokslininkais ir, tikriausiai veikiamas *Analles* mo-

kyklos istorikų, neria į empirinius kasdienybės kultūros tyrinėjimus, skelbia savo ankstyvuosius etnologinius bei sociologinius tekstus. Retrospektyviai žvelgdamas į nueitą kelią praslinkus dviem dešimtmečiams, viename interviu konstatuoja: „Mano darbas būtų neįmanomas, jei aš vienu ir tuo pačiu metu nemėginčiau apibrėpti problematiką, tradiciškai priskiriamą etnologijai, ir problematiką, tradiciškai suvokiamą kaip sociologinę.“⁶⁶

Ankstyvieji Bourdieu empirinės pakraipos tyrinėjimai suranda atgarsį akademiniame pasaulyje, o jo tyrinėjimuose empiriškumą netrukus keičia konceptualus aukšto teorinio lygio filosofinis mąstymas, kuris visa jėga atsiskleidžia originaliuose brandaus periodo veikaluose. Nuo 1975 m. jau dirba prestižinio *l'École des hautes études en sciences sociales (EHESS)* mokslininkų grupėje. Tais pačiais metais, remiamas istoriko Fernando Braudelio, įkuria platų tarptautinį pripažinimą įgavusį ir geriausiu šios srities leidiniu laikomą žurnalą *Actes de la recherche en sciences sociales*, kurį redagavo iki mirties. Be daugybės skelbiamų veikalų, jis dirba garsių Paryžiaus leidyklų konsultantu, įkuria įvairias knygu serijas. 1981 m. tampa *Collège de France* sociologijos profesoriumi, o 1985 m. – *Centre de sociologie européenne* direktoriumi. 1993 m. įsteigia Merleau-Ponty klubą, nuo 2000 m. *Collège de France* veda seminarą, skirtą E. Monet ir prancūzų tapybai.

Šio radikalių kairiųjų pažiūrų intelektualo politinės pažiūros ir daugelis sociologinių nuostatų tiesiogiai siejasi, jo pa-

ties žodžiais tariant, „su asmenine socialine trajektorija“ (*lien avec ma trajectoire sociale*), kadangi didžiąją dalį jaunystės jis praleidžia mažame pietvakarių Prancūzijos kaimelyje. „Prancūzijoje atvykimas iš tolimos provincijos, – teigia jis, – ypač jei ji yra piečiau Luaros upės, sąlygoja atsiradimą konkrečių asmenybės savybių, kurios nėra lygiavertės kolonijinėje situacijoje [...] gyvuoja daugiau ar mažiau subtilios socialinio rasizmo formos, kurios prabudina suvokimą ir nuolatos išryškina tavo svetimumą, skatina priminti daugybę dalykų, kurių kiti gali neregėti ir nejausti.“⁷ Šis užaštrintas socialinio teisingumo jausmas stipriai paveikia mokslininko politines pažiūras, įvairias socialinės ir politinės veiklos formas. Kaip ir Sartre'as, Foucault, Bourdieu

yra socialiai angažuotas mąstytojas, ginantis įvairias engiamas tautas, marginalizuojamas socialines grupes (emigrantus, Paryžiaus priemiesčių jaunimo siekius, bedarbius, vargšus), represinių režimų persekiojamus žmones. Tai lėmė, kad mokslininkas ištraukė į įvairius protesto mitingus, demonstracijas, dalyvavo įvairiose visuomeninėse organizacijose, sąjūdžiuose, medijose gindamas interesus bet kokią socialinės ar politinės priespaudos formą išgyvenančius žmones įvairiuose pasaulio kraštuose. Iki gyvenimo pabaigos jis kritikuoja negatyvius neoliberalizmo ideologijos, globalizacijos, stambaus finansinio kapitalo, transnacionalinių kompanijų veiklos, socialiai angažuotų kapitalo valdomų medijų poveikio kultūros ir meno raidai aspektus.

MENO SOCIOLOGIJOS KONCEPCIJOS IŠTAKOS IR PAGRINDINIAI VEIKALAI

Bourdieu, kaip ir daugelis solidų estetinių išsilavinimą gavusių elitinės ENS auklėtinių, domėjosi literatūra, vaizduojamąja daile, estetika ir įvairiomis teorinėmis meno funkcionavimo visuomenėje problemomis. Literatūros ir tapybos pasaulio pažinimą asmenybės estetiškos kultūros tapsmui jis labai vertina ir laiko šias kūrybinės veiklos sritis itin svarbiomis žmonijos dvasinės kultūros raidai. Pasižymėdamos ypatinga galia jos, anot Bourdieu, įgyvendina simbolines revoliucijas ir keičia pagrindines visuomenės vertybines ir pasaulio regėjimo nuostatas. Toks požiūris paaiškina išskirtinę literatūros ir tapybos vietą pagrindinių Bourdieu meno sociologijos idėjų leitmotyvų ir problemų plėtotėje. Šis išau-

gęs susidomėjimas socialiniais literatūrinę ir meninę kūrybą veikusiais veiksniais pastūmėja Bourdieu formuoti savitą meno sociologijos koncepciją. Jos tapsmas vyksta ilgai, meno sociologijos kontūrai skleidžiasi palaipsniui judant nuo vienos sociologinio pažinimo (ir ne tik jo) srities prie kitos. „Aš manau, – sako viename interviu Bourdieu, – kad atotrūkis nuo kai kurių naiviausių meninio tikėjimo formų sudaro galimybę išsamiau pažinti meną ir kultūrą kaip analizės objektą. Neabejotinas faktas, kad meno sociologija visuomet šokiruoja naivius įsitikinimus arba gležnus aukštosios kultūros fariziejus, kurie taip pat dažnai būna nutolę nuo tikrovės (dėl savo nesuvaržomos laisvės aristokratiš-

kų mėgėjų provokuojamų avangardinio menininko laisvių)⁸.

Bourdieu meno sociologijoje susipina K. Marxo, M. Weberio, E. Durkheimo, G. Dumézilio, C. Lévi-Strausso, M. Mausso, J. Ortegos y Gasseto, M. Merleau-Ponty, A. Malraux, P. Francastelio, L. Wittgensteino, E. Panofsky'io, M. Baxandallo ir kitų idėjos. Bourdieu yra pirmos 1967 m. pasirodžiusios prancūzų kalba E. Panofsky'io knygos *Gotikos architektūra ir scholastinis mąstymas* vertėjas ir išsamaus palydinčio publikaciją kritinio straipsnio autorius. Iš pirmtakų jis perima ir savitai transformuoja daugelį pamatinių savo meno sociologijos nuostatų, kurias apjungia su iš kitų humanistikos sričių pasisemtomis idėjomis, į kurias žvelgia kaip į žaliavą kurti savą koncepciją. Kita vertus, jo meno sociologijos koncepcija formuojasi užslėptos polemikos su tuomet viešpatavusios Francastelio mokyklos ir vadinamosios socialinės meno istorijos (A. Hauser, F. Antal, M. Baxandall, F. Haskell, E. Castelnuovo) šalininkais, kurių veikaluose specifiniai *sociologiniai* meno sociologijos aspektai nuolatos tarsi „nugrimzta“ istorijos mokslo metodologijos įtakoje besiplėtojančių meno istorijos problemų sraute.

Meno sociologijos problemas Bourdieu gvildena daugelyje savo veikalų. Jau pirmieji kartu su kitais autoriais rašyti Bourdieu veikalai ir straipsniai liudija, kad atsirado naujas originalus mąstytojas. Jaunystėje Alžyre patirtas sąlytis su neįprastomis arabų ir berberų kultūrų tradicijomis pastūmėja jį į lyginamuosius tyrinėjimus ir padeda kritiškai, tarsi iš šalies, pažvelgti į Vakarų kultūros, mokslo ir meno tradiciją. Jau ankstyvuose

siuose, alžyrietiško gyvenimo tarpsnio įkvėptuose etnologiniuose tekstuose ryškėja tyrinėjamų problemų formulavimo ir sprendimo originalumas. Ši įvairiapusiškai išsilavinusi ambicinga asmenybė, palaipsniui evoliucionuodama skirtingose etnologinių, sociologinių, estetinių ir kitų tyrinėjimų srityse, natūraliai įsilieja į prancūzų sociologinės minties srautą, kuriame nepastebimai užima po Francastelio mirties atsilaisvinusią meno sociologijos lyderio vietą.

Iš ankstyvųjų meno sociologijos problemų gvildenančių veikalų pirmiausia reikia išskirti fotografijai skirtą 1965 m. paskelbtą kolektyvinį veikalą *Vidutiniškas menas. Esė apie visuomeninį fotografijos panaudojimą*⁹. Fotografija čia apibūdinama kaip imituojantis pusiau menas arba mažiau reikšmingas palyginti, pavyzdžiui, su tokiais socialiai reikšmingais menais kaip tapyba, literatūra ar teatru. Ji vienu metu yra tyrinėjimo objektas ir kartu techninė priemonė, kuri padeda neįprastais būdais atskleisti tiesą ir įtvirtinti legitimacijos procesus. Kita vertus, fotografija aiškinama ir kaip pagalbinis instrumentas, padedantis dalyvauti pažįstant „kitą“ etnologiniu požiūriu. Bourdieu įsitikinęs, kad estetikoje ir meno filosofijoje ryškėjantis meninio statuso priskyrimas fotografijai yra ne visiškai pagrįstas, kadangi jai dar stinga būtinų visaverčiams menams modelių ir normų. Iš čia kyla išvada, kad fotografija yra populiarus praktika, kuri suteikia tik retas galimybes estetiniam patyrimui.

Netrukus kartu su bendraautoriumi Alainu Dardeliu jis išleidžia kitą meno sociologijos problemas gvildenančią knygą *Meilė menui: muziejai ir jų publika*¹⁰.

Joje, remiantis gausiais įvairių Europos šalių muziejų lankytojų empiriniais ir lyginamaisiais sociologiniais tyrinėjimais, įrodinėjama, kad meno kūrinų suvokimas nėra tik juslinės prigimties, o glaudžiai siejasi su įvairiais socialiniais veiksniais: lankytojų socialine kilme, išsilavinimo kokybe, profesija ir kultūrine patirtimi, ir pan. Mokslininkas atkreipia dėmesį į pasimetimo jausmą, kuris yra būdingas deramo kultūrinio ir estetinio pasirengimo neturintiems muziejų lankytojams. Stingant elementarios estetiškos kultūros, netgi minimalių meno kūrinų suvokimo ir vertinimo instrumentų, žinojimo to, ką mokslininkas vadina „etiketėmis“ ir „kodais“ (tai yra meno žanrų, mokyklų, epochų, menininkų, jų stiliaus ypatumų ir pan.), tokiems žmonėms meninių vertybių pasaulis, jo įsitikinimu, lieka nepasiekiamas.

Naujas jau visiškai subrendusio mokslininko raidos etapas siejasi su programiniu veikalu *Skirtis. Visuomeninė sprendimo kritika*¹¹, kurį galima traktuoti kaip įvadą į brandžią meno sociologijos koncepciją. Knygoje aptariama britų Apšvietos epochos estetikoje sureikšmintą skonio kategorija. Skonis, anot Bourdieu, yra socialiai sąlygojama ir instituciškai konstruojama estetiškos kategorija, kurios vertybinės nuostatos yra socialinės prigimties ir glaudžiai siejasi su įvairiais socialinės skirties mechanizmais. Savo teorinius apibendrinimus mokslininkas grindžia gausiais empiriniais skonių ir vertybinių prioritetų tyrinėjimais skirtingose buities ir kasdienio gyvenimo srityse: aprangos, maisto, baldų, žmogaus kūno kulto, patraukliausios sporto rūšies ir kituose prioritetuose. Jo įsitikinimu,

visame pasaulyje paplitęs socialinis snobizmas ir skirtingi estetiškos skoniai bei prioritetai yra sąlygojami asmenybės siekimo atsiriboti nuo kitų socialinių grupių. Iš čia kyla išvada, kad „gryno“ gero skonio tikrovėje nėra, kadangi jis visuomet tiesiogiai susijęs su konkrečiais valdžios santykiais ir simbolinėmis sistemomis, kuriuose net menkiausi skonio skirtumai tampa pagrindu socialiniams sprendimams ir skonio vertinimams. Gvildendamas skonio savitumo problemas Bourdieu plėtoja esminę savo originalios meno sociologijos koncepcijos dalį – meninio lauko teoriją. Kartu vis daugiau dėmesio skiria literatūros ir vaizduojamosios dailės laukuose veikiančių veiksmų tyrinėjimui.

1989 m. paskelbtame konceptualiaame straipsnyje „Grynosios estetikos istorinė genezė“ Bourdieu kelia virtinę svarbių meno sociologijai klausimų, tiesiogiai susijusių su socialumu ir socialine erdve: Kas paverčia menininką pripažintų fetišų gamintoju? Kas suteikia magišką arba ontologinę jėgą jo vardui? Kaip auganti šlovė, pripažinimas didina meno kūrinų vertę? Koks yra įvairių tarpininkų vaidmuo menininkų, vartotojų ir prekeivių santykiuose? Ir daugybę kitų komplikuo-tų klausimų, į kuriuos ieško atsakymų¹².

1992 m. dienos šviesa išvysta fundamentalus Bourdieu meno sociologijos veikalas *Meno taisyklės: literatūrinio lauko kilmė ir struktūra*, kuriame, plėtojant anksčiau aptartas idėjas, išskleidžiamas naujas „mokslo apie kūrinius“ projektas, anot kurio „tikrasis meno kūrinio objektas yra meninis pasaulio suvokimas, tai yra pats menininkas, jo kūrybos maniera, stilius, patikimi jo meistriškumo žen-

lai.¹³ Čia įvairiais aspektais gvildenamos skirtingos literatūrinį ir meno laukus apibrėžiančios garsiai neartikuluojamos, tačiau griežtai jį reguliuojančios taisyklės. Taip jo koncepcijoje skleidžiasi lauko, jo pagrindinių dalyvių ir sudėtingų daugybės kitų agentų bei veiksmų sąveikavimo teorija, kurioje išskirtinę svarbą įgauna sąvoka „laukas“. Kas yra ši mįslinga ir daugiaprasmė sąvoka?

Laukas Bourdieu tekstuose pirmiausia iškyla kaip aiškiai struktūruota skirtingų pozicijų socialinė erdvė. Kiekvienos pozicijos savybės tiesiogiai priklauso nuo užimamos vietos lauko erdvėje, o ne nuo subjekto, kuris šias pozicijas užima. Jo meno sociologijos dėmesio centras palaipsniui persikelia prie literatūrinio ir meninio laukų pagrindinių dalyvių – menininkų, jų kūrybos produktų, meno kūrinių, kritikų, kolekcionierių, istoriografų, meno kūrinių saugotojų, vartotojų, prekeivių, įvairiausių kultūros ir meno institucijų – muziejų, parodų salių, galerijų, salonų, meno mokyklų, kursų, meno akademijų ir daugybės kitų meninio lauko agentų, susietų sudėtingiausiais ir įvairiausiais hierarchiniais ryšiais, santykių problemos.

Analizuodamas nuo XIX a. vidurio Vakarų kultūroje ryškėjančius naujus įvairių literatūros ir meno formų modernėjimo procesus jis išskiria įstabaus stiliaus meistro G. Flaubert'o romanuose *Ponia Bovari*, *Salambo* ir *Jausmų ugdymas* išsiskleidusias gilėjančios savirefleksijos, literatūros autonomiškėjimo tendencijas, kurioms suteikia platesnę socialinę ir kultūrinę prasmę. Bourdieu pastebi, kad jas lydi kritinis kūrėjų požiūris į savo kūrybinę veiklą, atsiribojama nuo anks-

čiau viešpatavusių realistinių tikrovės atspindėjimo formų, auga susidomėjimas formaliaisiais meno kūrinių aspektais. Šie poslinkiai, mokslininko įsitikinimu, tampa įmanomi todėl, kad liberalėjant socialiniams santykiams, kūrėjui vis dažniau jo veiklos lauke atsiranda galimybė atsiriboti nuo išorinės prievartos, jam nepriimtinių socialinių ir kitokių užsakymų vykdymo. Todėl jis, tarsi kompensuodamas savo anksčiau patirtas išnaudojimo ir pažeminimo patirtis, siekia meninės išraiškos priemonėmis įtvirtinti savo laisvės ir viešpatavimo ilgesį jam paklusniose meninės formos, technikos, meninės išraiškos priemonių, pagrindinių kūrybos uždavinių formulavimo srityse.

Šie esminiai poslinkiai Vakarų estetinėje sąmonėje neišvengiamai atsispindi ir įvairiose literatūros ir meno srityse, kuriose ryškėja išsivadavimas iš sustingusių kanonų; vis dažniau kūrėjui svarbiausia tampa kūryba vardan jos pačios, o jos pamatinius principus įprasmina sparnuota „menas menui“ estetikos formulė. Bourdieu atkreipia dėmesį, kad „menas menui“ pozicijos gynėjai, tokie kaip Flaubert'as arba Théophilis Gautier, skelbia meno autonomiją priešpriešindami savo poziciją „socialinio meno“ ir „literatūrinės bohemos“ nuostatoms¹⁴.

Vadinasi, šios naujos estetikos šalininkai savo kūryboje pradeda vadovautis ne griežtų šio pasaulio stipriųjų socialinių užsakymų ir kūrybinę laisvę apribojančių nuostatų laikymusi, o laisva kūryba, teikiančia menininkui hedonistinį džiaugsmingumą ir vidinį dvasinį pasitenkinimą savo kūrybinės veiklos rezultatais. Iš čia plaukia modernėjančioms Vakarų litera-

tūros ir meno tendencijoms būdingas susidomėjimas formaliais uždaviniais, vidinė meninių formų architektonika, tiesioginių kasdienybės išpūdžių, išorinio pasaulio spalvingumo, įvairovės spontaniškas perteikimas. Vis dažniau formali, su vidine meno kūrinio architektonika susijusios plastinės ir techninės problemos tampa svarbiu meninės kūrybos elementu. Šiuose apmąstymuose regimas A. Malraux ir Merleau-Ponty meno filosofijos idėjų poveikis.

Savo požiūrius Bourdieu paremia detalesne konkrečių rašytojų ir dailininkų kūrybos sociologine analize. Vakarų meno tradicijos laisvėjimo proceso pagrindinį posūkio tašką literatūroje jis regi G. Flaubert'o, o dailėje – E. Manet kūryboje. Šie kūrėjai pirmieji, įveikdami dau-

gybę subjektyvių ir objektyvių sunkumų, pasuko Vakarų literatūros ir dailės tradiciją kita, ilgai viešpatavusioms Vakaruose realistinėms ir akademistinėms tradicijoms svetima kryptimi. Iš čia kyla mokslininko dėmesys Flaubert'o formulei „aprašinėti banalumą“, kurią, anot Bourdieu, galima pritaikyti ir Manet, nes šia taip pat pasuka savo kūryboje meninės formos ir gavių spalvų autonomizavimo nuo siužetiškumo keliu.

Be minėtų pagrindinių meno sociologijos problematiką gvildenančių knygų, jis įvairiuose periodiniuose leidiniuose, daugiausiai savo redaguotame minėtame žurnale, skelbia įvairius aktualioms meno sociologijos, estetikos, meno filosofijos, meno teorijos problemoms skirtus straipsnius.

SOCIOLOGINIŲ PRIEIGŲ SUREIKŠMINIMAS MENO SOCIOLOGIJOS KONCEPCIJOJE

Su Bourdieu vardu ir veikalais siejasi naujas sociologinės minties ir meno sociologijos raidos etapas, kuriam būdinga daug inovatyvių idėjų ir metodologinių prieigų. Natalie Heinich, aptardama Bourdieu nuopelnus dabartiniam mokslui, visiškai pagrįstai šio mąstytojo veikalams priskiria „centrinę vietą meno sociologijoje“¹⁵. Iš tikrųjų jo veikalų, idėjų, įvestų į mokslinį diskursą konceptų ir sąvokų poveikis dabartinės meno sociologijos raidai yra labai stiprus, kadangi būtent šis mokslininkas suteikė meno sociologijai solidžios sociologinės disciplinos statusą, pasuko šio mokslo raidą daugeliu naujų kryptių, apginklavo naujomis perspektyviomis idėjomis ir tarpdalykinėmis metodologinėmis prieigomis.

Meno sociologija, Bourdieu akimis žvelgiant, turi visas tas savybes, kurios apibrėžia ją kaip savarankišką mokslinio pažinimo sritį. Šis požiūris paremiamas įsitikinimu, kad meno sociologija yra veiksminga, kai aiškiai apibrėžia savo kompetencijos ribas, išryškina savo tyrinėjimo objekto ir metodologinių prieigų savitumą. Judėdama bendrosios sociologijos nueitais keliais, ji iš tikrųjų dar P. Francastelio ir jo šalininkų tyrinėjimuose vis tvirčiau apčiuopia savo specifinį tyrinėjimo objektą, struktūrą, uždavinius, tyrinėjimo strategijas, metodus ir pagrindines problemas. „Meno sociologijos tyrinėjimo objektas, – aiškina jis, – tai objektyvūs tarpusavio ryšiai tarp menininko ir kitų menininkų bei agentų, ku-

rie dalyvauja gaminant meno kūriniais arba kuriant jų visuomeninę vertę (kritikai, galerijų vadovai, mecenatai)¹⁶.

Vadinasi, pagrindinį šios mokslinio pažinimo srities tyrinėjimo objektą mokslininkas *regi ne meno esmės, o jį supančios socialinės aplinkos pažinime*. Iš čia plaukia jo meno sociologijos koncepcijai būdingas išskirtinis dėmesys tiems socialiniams (kultūriniais, ekonominiais, politiniams, etiniams, estetiniams ir kt.) ryšiams, kurie atsispindi meno kūrinuose, lydi juos ir sąlygoja specifinius meninės kūrybos bruožus.

Svariu *sociologinės* literatūros ir meno analizės pranašumu Bourdieu laiko galimybę išvengti subjektyvizmo ir objektyvizmo alternatyvos, t. y. atsiriboti nuo tradicinėms estetinėms teorijoms būdingo estetinės sąmonės subjektyvumo. Tyrinėtojo dėmesio perkėlimas į sociologinį literatūros ir meno aplinkos tyrinėjimą, platus tarpdalykinių bei lyginamųjų priėgų pasitelkimas suteikia meno sociologui galimybę, susitelkiant ties konkrečiais socialiniais aplinkos veiksniais, kompleksiskai analizuoti į jo tyrimų sritį pakliuvusius socialinius ryšius, agentų įtampas, jų pozicijų santykius, suvokti jų atsiradimo ir funkcionavimo aplinkybes.

Be to, kad dėmesys perkeliamas nuo meno prie įvairių literatūros ir meno laukuose susiklosčiusių socialinių ryšių tyrinėjimo, Bourdieu koncepcijoje ryškėja kitos principinės nuostatos, kurios liudija apie atsiribojimą nuo ankstesnės meno sociologijos tradicijos. Pirmiausia mokslininkas iš esmės keičia sociologinių tyrimų strategiją, tobulina sociologinių anketų duomenų statistinio apdorojimo metodus, praplečia atsakymų į apkla-

suose užduodamus klausimus skalę. Todėl randasi platesnės mokslinių interpretacijų galimybės, o kita vertus, ir daugiau skirtingų gautų duomenų analizės krypčių. Toks posūkis empirinių ir statistinių tyrinėjimų strategijose ir metodologinėse nuostatose sąlygoja tikslesnes ir daugiau pasvertas literatūros ir meno laukų tyrinėjimų išvadas, atveria platesnes galimybes įvairiau interpretuoti gautus sociologinės analizės duomenis.

Kita vertus, iš meno sociologų, analizuojančių literatūros ir meno laukuose funkcionuojančius socialinius ryšius, Bourdieu reikalauja trijų būtinų tarpusavyje ir su socialinės tikrovės lygmenimis glaudžiai susijusių operacijų. Pirmiausia literatūros ir meno laukų pozicijų analizės platesniame valdžios lauke, su kuriuo minėtos pozicijos santyčiau kaip mikrokosmas su mikrokosmu. Ant- ra, analizuoti vidinę struktūrą konkrečių literatūros ar meno laukų, kurie suvokiami kaip universumai, paklūstantys savitiems funkcionavimo ir transformacijos dėsniams. Kitais žodžiais tariant, *tai yra analizė struktūrinių santykių tarp pozicijų arba konkrečiame lauke veikiančių skirtingų individų arba institutų*, kurie konkuruoja tarpusavyje dėl meninio legitimumo. Ir galiausiai trečias analizės lygmuo – aiškinimasis, kaip susiformavo įvairūs *habitus*, užimantys analizuojamuose laukuose skirtingas agentų pozicijas, kurios yra konkrečios socialinės trajektorijos pasekmės.

Vadinasi, Bourdieu radikaliai formuluoja ir pakeičia pagrindinius ankstesnės meno sociologijos tradicijos gvildenamų problemų akcentus. Vietoj tradiciniu buvusio *meno* sociologijos adeptų aiškini-

mosi, „kaip vienas ar kitas kūrėjas tapo tuo, kas jis yra“, jis iš esmės kitaip aiškina iš pamatinių sociologinės metodologijos nuostatų išplaukiančius meno *sociologijos* uždavinius ir kelia klausimą, „koku būdu, remiantis konkrečiau kūrėjo socialine kilmė ir socializacijos procese įtvirtintomis savybėmis, kurias sąlygoja socialinė

kilmė, konkretus kūrėjas pajėgia užimti (o paskirais atvejais ir sukurti) jau esančias (arba laukiamas, kad jas sukurtų) pozicijas.“ Bourdieu įsitikinimu, pastarąsias suponuoja konkrečios istorinės literatūrinio ar meninio lauko būsenos, o šios pozicijos atveria kūrėjui galimybę reikštis glūdinčioms jose potencijoms.

KONCEPCIJOS IR PAGRINDINIŲ SĄVOKŲ GENETINIS RYŠYS

Bourdieu mąstysenos originalumą išryškina ir savita jo meno sociologijos koncepcijos pamatinių kategorijų sistema, išskirtinis dėmesys didžiai individualių, neretai metaforiškų ir kontekstualių sąvokų jautriausioms konotacijoms. Šios smarkiai besiskiriančios nuo anksčiau gyvavusių koncepcijų sąvokų sistemos kūrimas rodo mokslininko norą geriau pažinti įvairius meno ir visuomenės sąveikos aspektus ir jų analizę susieti su asmeninėmis patirtimis. Iš čia kyla glaudžiai su vartojamomis sąvokomis susijęs ir kritikos sulaukęs sudėtingas, neretai klampus Bourdieu rašymo stilius, prisodrintas neįprastų metaforiškų sąvokų, spinduliuojančių įvairias filosofines potekstes. „Sveiko proto“ šalininkai, – teigia Bourdieu, – jaučiasi įprastinėje kalboje kaip žuvis vandenyje. Remdamiesi kalbos srityje, kaip ir visur, objektyvomis struktūromis, jie gali, pasitelkdami švelnesnius ir neutralesnius žodžius, kalbėti švaria, kaip šaltinių versmės, kalba ir kritikuoti sudėtingą kalbą. Priešingai, socialiniai mokslai privalo užkariauti visa tai, ką jie priešpriešina nusistovėjusioms ir nuvalkiotoms idėjoms, skleidžiamoms įprastine kalba, taip pat išreikšti tai, kas iškovota kalbos priemo-

nėmis, pašauktomis visai ko kito išraiškomis.“¹⁷ Iš čia kyla principinė, jo individualų sąvokinių aparatą ir rašymo stilių pateisinanti išvada, kad „sociologijos kalba negali būti nei „neutrali“, nei „skaidri“¹⁸. Kita vertus, jis pripažįsta, kad būtina tobulinti rašymo stilių siekiant griežtai ir kontroliuojamai vartoti kalbą, tačiau tik retkarčiais minčių dėstymo stiliaus meistriškumas sąlygoja minties aiškumą. Vadinasi, graži formuluotė, jo požiūriu, dažniausiai supaprastina arba falsifikuoja aprašomų reiškinių esmę ir ją auškoja „vardan išraiškos“.

Vadinasi, Bourdieu meno sociologija, palyginti su ankstesnėmis meno sociologijos koncepcijomis, išsiskiria originalių pagrindinių kategorijų sistema, iš kurių svarbiausios šios: socializacija, socialinė erdvė, meninė erdvė, menas, *habitus* (lot. organizmo išvaizda, išorė), kultūrinis laukas, meninis laukas, literatūrinis laukas, *nomos* (gr. dėsnis, įstatymas), kultūrinis kapitalas, simbolinis kapitalas, skonis, polinkis ir kitos (sąvokas „kultūrinis kapitalas“ ir „habitus“ jis perėmė tiesiogiai iš savo mokytojo L. Althussero). Ši kategorijų sistema, sudėtingi jos segmentų hierarchiniai tarpusavio priklausomybės santykiai, vidi-

niai struktūriniai ryšiai, kaip ir pati mokslininko meno sociologijos koncepcija, formavosi palaipsniui ir buvo plėtojama skirtingoms problemoms skirtuose tekstuose, kol įgavo atviros, pajėgiančios keistis kontekstualių ir situacinių kategorijų su daugybe prasminių konotacijų sistemos pavidalą.

Aptariamoms meno sociologijos kategorijų sistemos išėties taškas yra *socializacijos* ir jai artima *socialinės erdvės* kategorijos, kurios, siedamos literatūros ir meno kūrinų pasaulį su žmonijos kultūros istorija, vienos kartos žinių perdavimu kitai kartai, atveria erdvę kitų kategorijų sklaidai. Pirmiausia Bourdieu apibrėžia socialinės erdvės santykį su joje besiskleidžiančiais skirtingais ekonominiais, politiniais, teisės, kultūros, mokslo, meno, literatūros, vaizduojamosios dailės ir pan. laukais. Kiekvienas konkretus laukas čia yra mikrokosmas, kuris sudaro tam tikrą dalį makrokosmo – bendros socialinės erdvės. Antra vertus, kiekvienas iš minėtų laukų turi rinkinį savo žaidimo taisyklių, kurių svarbiausia yra *nomos*. Pastarosios negalima mechaniškai perkelti į kitos veiklos lauko erdvę. Pavyzdžiui, mus labiausiai dominančiame meniniame lauke *nomos* esmė atsiskleidžia XIX a. antroje pusėje Vakarų meninėje kultūroje išryškėjusioje vadinamojoje „menas menui“ tendencijoje.

Galiausiai socialinė erdvė arba aplinka kuria *habitus* – „tvirtų įgimtų polinkių sistemą“, kuri vėliau tampa asmenybės išankstinėmis nuostatomis, sąlygojančiomis konkrečias socialines praktikas. Ši daugiaprasmė, su daugybe skirtingų konotacijų Bourdieu kategorija pirmiausia įvardina pamatinį principą, kuris kultūros ir meno istorijoje reguliuoja žmonių

nuostatas, polinkius, veiksmus, pasaulio suvokimą, mąstymą, vertinimus, kalbėjimo būdą, pagrindines kūrybinės veiklos formas, vadinamus „gerais“ skonius, gyvenimo stilių ir pan. Visų *habitus* paskirtis – įveikti struktūralistinių požiūrių paviršutiniškumą ir perdėtą fenomenologijos psychologizmą. Jie yra suvokiami kaip tokie socialinio pasaulio pažinimo mentaliniai modeliai, kurie apibūdina ikikognityvines, įkūnytas nuostatas (*dispositions*), nuo kurių priklauso įvairios žmogaus orientacijos ir praktikos socialinėje aplinkoje. Socialumas ir ilgalaikiškumas yra esminės *habitus* savybės.

Glaustai tariant, *habitus* – tai socializuojančios įgytų stabilių nuostatų sistemos, kurios skleidžiasi struktūrų pavidalu. Kartu tai ir principai, organizuojantys įvairių socialinių praktikų ir vaizdinių sąveikos rezultatus. *Habitus* pasaulio esmę, anot Bourdieu, gali pažinti tik tie subjektai, kurie pažįsta konkrečioje visuomenėje susiklosčiusių socialinių kodų ir klasifikacijos modelių sistemas. Iš čia kyla įsitikinimas, kad *habitus* funkcionavimo visuomenėje dėsningumų ir mechanizmų pažinimas suteikia galimybę subjektui ne tik aiškiau suvokti savo vietą konkrečioje socialinėje struktūroje, tačiau ir kitų subjektų vietas konkrečiame kultūriniame ar siauresniuose literatūros ir meno laukuose. Vadinas, *habitus* vienu ir tuo pačiu metu atspindi atgaminamų elgesio modelių sistemas, suvokimo modelius ir elgesio vertinimus.

Socialinė erdvė, kaip minėjome, jungia daugelį skirtingų laukų, kiekvienas iš jų, pavyzdžiui, mokslo, meno, literatūros, vaizduojamosios dailės ir pan. yra sąlygiškai nepriklausomas nuo kitų. Kita vertus, kiekvienas konkretus agentas

gali vienu metu būti keliuose laukuose. Ir galiausiai, minėtų skirtingų laukų vidinė struktūra turi vienokį ar kitokį poveikį kiekvieno į šio lauko erdvę įžengiančio subjekto elgesiui. Todėl kiekvienas laukas Bourdieu koncepcijoje yra įvairių formų kovos arena tarp jame esančių subjektų ar socialinių grupių. Tie žmonės, kurie užima vyraujančias pozicijas konkrečiame lauke, dažniausiai visokeriopiai stengiasi ne tik jas išsaugoti, tačiau ir išplėsti savo galios ir įtakos sferas. Priešingai, į periferiją išstumtos asmenybės siekia joms prieinamomis priemonėmis pakeisti valdžios svertus ir kitus galios išteklius. Vadinasi, metaforiška sąvoka „laukas“ čia įvardina sudėtingą įvairių santykių tarp skirtingų pozicijų audinį socialinėje erdvėje.

Tačiau, gvildenant Bourdieu meno sociologijos problemas, mus pirmiausia domina su estetinė sfera susiję laukai, todėl nuo kitų laukų dabar sąmoningai atsiribosime ir pagrindinį dėmesį sutelksime į literatūrinio ir meninio laukų analizę. „Literatūrinis (ir į jį panašus laukas), – rašo Bourdieu, – sudaro lauko jėgas, skirtingai veikiančias visus įžengiančius į šį lauką, priklausomai nuo dalyvių užimamos pozicijos (nurodysime labiausiai tolimus taškus: bestselerio autoriaus ir poeto avangardisto pozicijos). Kartu šis literatūrinis laukas dar yra ir laukas konkretnės kovos, nukreiptos į šio lauko konservavimą arba transformavimą.“¹⁹

Norėdami atskleisti Bourdieu meno sociologijos koncepcijos savitumą, neišvengiamai turime aiškintis kitų pamatinių sąvokų – „kultūrinis kapitalas“, „meninis kapitalas“, „simbolinis kapitalas“ – prasmę, kadangi jos padeda geriau suprasti literatūros ir meno laukuose vyks-

tančius socialinius procesus. Konkrečiame lauke vykstant konkurencinei kovai žmonės remiasi skirtingomis kapitalo formomis: *ekonominiu*, kurį sudaro materialiniai ir finansiniai ištekliai; *kultūriniu*, kurio esmėje slypi visuomenėje pripažinimą įgavusios žinios, gauto išsilavinimo kokybė (mokslinis arba akademinis kapitalas), įvairių kultūrinių kodų pažinimas; *socialiniu*, kuris yra tiesiogiai susijęs su priklausymu konkrečiai socialinei grupei; *meniniu*, kuris siejasi su meno pasaulio pažinimo gelme ir įvairiapusiškumu, ir galiausiai sudėtingiausiu *simboliniu*, kurio esmėje slypi gyvenimo ir veiklos metu sukauptas visuomeninis prestižas, įgyta šlovė, pripažinimas.

Iš visų išvardintų formų svarbiausias yra simbolinis kapitalas, kuris aiškina mas kaip toks ekonominis ir kultūrinis kapitalas, kuris visuomenėje įgauna platų pripažinimą. Jis yra atpažįstamas remiantis konkrečiomis prestižinėmis kategorijomis, pripažįstamomis konkrečiame kultūriniame lauke. Tai gali būti istorine atmintimi ar dokumentais patvirtinta ypatinga kilmė, prestižinės aukštosios mokyklos, garbingi vardai, įvairios akademinės regalias, diplomai, premijos, priklausymas prestižinėms institucijoms, išrinkimas akademijos nariu ir pan. Kalbant apie simbolinį kapitalą, verta prisiminti ir vadinamąją „akademinę aristokratiją“, išsiskiriančią savo ypatingomis regalijomis, vardais, reikšmingu akademinio ir kultūrinio kapitalu. Ji akademinėje terpėje ir kituose socialiniuose organizmuose išsiskiria esencializmu, sąmoningu atsisakymu savo esmės apibrėžtumo, požiūrių laisve, išsivadavimu nuo smulkių ir nereikšmingų taisyklių laikymosi.

MEDIACIJOS SOCIOLOGIJA IR KOMPETENCIJOS LAVINIMO PROBLEMA

Literatūros ir meno laukuose kūrėjams pasiekus anksčiau neregėtą autonomiškumą, anot Bourdieu, juose išryškėjo dvi skirtingos hierarchijos. Pirmoji priklauso nuo kūrėjo kūrybinių laimėjimų skirtingo masto, suvokėjų ir vertintojų auditorijos, galiausiai nuo ekonomikos. Antroji hierarchija iš dalies sutampa su pirmąja. Šios antrosios, pagalbinės hierarchijos pagrindinis kriterijus yra socialinė ir kultūrinė kokybė, gyvavimas tikslingos, savo kompetencija išsiskiriančios auditorijos, kuri, vertindama kūrėjus ir sukurtus kūrinius, pajėgia kvalifikuotai įvertinti jų simbolinio kapitalo dydį, kurį išreiškia šios išlavintu estetiniu skoniu pasižyminčios auditorijos suteikiamo pripažinimo laipsnis.

Kita vertus, rašytojų ir menininkų kūryboje išryškėjęs nutolimas nuo tikrovės, siužetiškumo nykimas, posūkis į savirefleksiją ir išsivadavimas nuo įvairių išorinių, ne estetinio pobūdžio antsluoksnių, aptemdančių ir užteršiančių tikrąją meno kūrinių esmę, siejasi ne tik su „gryno“ žvilgsnio skvarba į literatūrinio ir meninio lauko sritį, tačiau ir pačios meno kalbos kodų sudėtingėjimu bei naujais iššūkiiais meno kūrinių suvokėjams ir vertintojams. Pavyzdžiui, šių tendencijų pradininko Manet estetikoje autentiško „meno menui“ paieškos virsta kvietimu kolegoms suvokti tapybą vardan jos pačios kaip formų, atspalvių, spalvų žaismą. Panašiai ir Flaubert'as, kviesdamas atsisakyti išorinių dalykų, išskirtinį dėmesį skiria savo kūrinių formaliems stilistiniams aspek-

tams. Dar gvildendamas Flaubert'o kūryboje išryškėjusius esminius poslinkius šia kryptimi Bourdieu pažymi, kad *Jausmų ugdymas*, šis tūkstančius kartų komentuotas ir neabejotinai niekuomet deramai neperskaitytas kūrinys, suteikia visus būtinus sociologinės analizės įrankius: kūrinio struktūra yra pabrėžtinai užsisklendusi vidiniuose dalykuose, vykstančiuose socialinėje erdvėje, kurioje skleidžiasi [pagrindinio herojaus] Frederiko nuotyčiai, čia taip pat yra ir socialinė erdvė, kurioje yra ir pats autorius.²⁰ Šio literatūros ir meno subjektyvėjimo, savirefleksijos ir introspekcijos tendencijų stiprėjimo, menininkų kritiško atsigręžimo į save, kuris itin akivaizdus tampa M. Prousto kūryboje, viena svarbiausių gelminių priežasčių Bourdieu laiko meninio lauko siaurėjimą, jo ryškėjantį užsisklendimą.

Minėtas literatūros subjektyvėjimas, rašytojų pasinėrimas į vidinių herojų išgyvenimų aprašinėjimus, sudėtingų psichologizuotų struktūrų gausėjimas, formalių plastinių problemų iškilimas dailėje tiesiogiai siejasi ir su naujais iššūkiiais kūrinių suvokėjams. Todėl vis svarbesni tampa suvokėjų ir kritikų specifiniai sugebėjimai profesionaliai, kvalifikuotai analizuoti kūriniuose slypinčias užkoduotas prasmes. Tačiau tai tik viena gvildenamos problemos pusė, kadangi ne tik sudėtingėja meno kūriniai, bet ir lauke klostosi ne mažiau komplikuoti lauko agentų žaidimai, kova dėl privilegijuotos pozicijos konkrečiau laiko erdvėje. Todėl darosi vis svarbesnis įvairių *tarpinin-*

ku (mediatorių) tarp menininko ir suvokėjo, menininko ir prekeivio vaidmuo.

Kita vertus, lauko efekto savitumą ir galią riboja realios suvokėjo galimybės adekvačiai suvokti sudėtingus lauko erdvėje esančių agentų sąveikos mechanizmus ir konkrečiame lauke vyraujančias žaidimo taisykles. Tai akivaizdžiai atsiskleidžia kultūros, mokslo, literatūros ir meno laukuose vykstančiose dinamiškose įvairiomis kryptimis besiskleidžiančiose agentų įtampose ir jų sąveikos procesuose. Nepažindamas to lauko, kuriame sukurtas konkretus literatūros ar meno kūrinys, eilinis suvokėjas neturi pagrindinių autentiškam suvokimui būtinų instrumentų ir kompetencijos. Šis kūrinų funkcionavimo ir suvokimo ypatumas sąlygoja plačios *tarpininkų* gvardijos (kritikų, komentatorių, interpretatorių, istorikų, sociologų, kuratorių, meno kritikų ir pan.) atsiradimą ir iširtvirtinimą kultūros, meno, literatūros laukų erdvėje.

Aptariamų problemų kompleksas siejasi su atskira dabartinės meno sociologijos sritimi, vadinama „mediacijos sociologija“, ir joje veikiančių agentų bei įvairialypių socialinių santykių visuma. Iš čia kyla naujos sąvokos, kurios literatūros ir meno laukuose apibrėžia vis gausėjantį postmodernioje kultūroje „*tarpininkų*“ (mediatorių) tarp *kūrinių kūrėjų, suvokėjų ir prekeivių* pasaulį. Šie tarpininkai meno lauke yra ta svarbi jungiamoji grandis, kuri vienintelė pajėgi kvalifikuotai suteikti konkrečiam kūrėjui pripažinimą (šis tiesiogiai susijęs su jo simboliu kapitalu) ir vertę jo sukurtiems kūriniais.

Taip Bourdieu pasineria į meno kritikų, leidyklų ir dailės galerijų, kuratorių

ir pan. vaidmens ir funkcijų aptarimą minėtų kultūros, literatūros ir meno laukų erdvėse besiskleidžiančiuose socialiniuose procesuose. Tarpininkai čia tarsi įgauti dvigubų agentų funkcijas ir būtent jų veiklos pastangomis ekonominė logika prasiskverbia į elitinę konkretaus lauko šerdį. Tarpininkams tenka derinti priešingas lauko dalyvių nuostatas: pavyzdžiui, kūrėjams neretai svetimas ekonominės ir tas, kurios tiesiogiai siejasi su meninės kūrybos produktų sklaida prekybinėje rinkoje. Šioje sąveikoje įsijungia ir funkcionuoja daugybė nuo eilinių žmonių akių paslėptų socialinės hierarchijos, mecenavimo, užsakymo, reklamos ir kitų kultūrinio, literatūrinio ar meninio laukų socialinės veiklos mechanizmų.

Suvokimas Bourdieu meno sociologijoje aiškinamas kaip savita „kultūrinio dešifravimo forma“, kuria siekiama atskleisti įvairias literatūros ir meno kodų prasmes. Šioje Bourdieu meno sociologijos dalyje galime išvelgti analogijas su A. Warburgo ir E. Panofsky'io ikonologinės interpretacijos teorija. Glaustai tariant, suvokimo akte kultūrinis meno kūrinio autoriaus kodas turi sutapti su suvokėjo kodu, antraip iškyla nesupratimo grėsmė. Vadinasi, meno kūrinys kaip simbolių kodų visuma šia prasme gyvuoja ir atsiskleidžia tik tokiam suvokėjui, kuris pajėgia šiuos kodus „įsisavinti“ – tai yra iššifruoti juose slypinčias simbolines prasmes. Kita vertus, suvokėjo kompetencija priklauso nuo to, kiek jis įvaldęs būtinus autentiškam suvokimui pagalbinis instrumentus, tai yra kiek pažįsta įvairių meno kūrinų interpretacines schemas, taip pat ir nuo daugybės kitų veiksmų, kurie yra prielaida įgyti meninį kapitalą. Čia kalbama apie

kompetenciją, kurią sąlygoja išankstinis griežtų meno principų žinojimas ir sugebėjimas suvokiamus reiškinius įtraukti į konkrečias klases bei ženklų sistemas. Meninė kompetencija čia taip pat siejama „su meno vaizdinių klasifikacija pagal stilistinius požymius.“

Bourdieu akimis žvelgiant, kompetentingo konkrečios kultūros ar meno srities žinovo, kaip ir gyvenimo ir mąstymo meno tapsmas, yra daug sudėtingesnis reiškinys nei paprastas teorinių ir praktinių principų įsisavinimas. Gvildendamas šias problemas jis iškelia tradicinėse Rytų (indų, kinų, japonų) estetinio auklėjimo sistemose paplitusius tiesioginius mokytojo ir mokinių santykius, kai mokinys visiškai pasitikėdamas seka paskui mokytoją ir nuolatos artimai bendraudamas su juo nesąmoningai perima savo mokytojo mąstymo būdą, elgesio normas, požiūrius į gyvenimą, pasaulį ir pagrindinius supančio pasaulio, kultūros, meno reiškinių

suvokimo bei vertinimo principus. Kita vertus, toks kompetencijos ugdymo būdas yra neatsiejamas nuo kiekvienos konkrečios kultūros ir meno srities istorijos išmanymo, sugebėjimo atskirti praeityje gyvavusias tradicijas, kryptis, mokyklas, didžiuosius meistrus, jų stiliaus ypatumus, vidines meno kūrinio struktūras, meninės išraiškos priemonės, jausti perspektyvias ateities tendencijas ir daugybę kitų dalykų. Iš čia kyla vienas pagrindinių kompetencija išsiskiriančios asmenybės bruožų: *kvalifikuotos asmeninės nuomonės apie vertinamus reiškinius atsiradimas*, kuris neatsiejamas nuo asmeninių pastangų ir įgyto išsilavinimo kokybės. Bourdieu įsitikinimu, esant vienodoms sąlygoms įgyti išsilavinimą, kokybiniai kultūrinės ir meninės kompetencijos skirtumai priklauso nuo asmenybės socialinės kilmės, šeimos aplinkos, kurioje ji bręsta, ir įvairių mokslo institucijų, kuriose formuojasi asmenybė.

LITERATŪROS IR MENO LAUKAI KAIP NUOLATINĖS KOVOS ARENA

Kultūros, literatūros ir meno laukai, juose vykstantys socialiniai procesai iš esmės beveik niekuo nesiskiria nuo anksčiau išvardintų ekonominių, politinių ir kitų laukų, čia vyksta tie patys galios žaidimai (nuolatinė kova siekiant pokyčių arba išsaugoti stabilumą), konkurencija neretai įgauna itin rafinuotas, subtiliai užmaskuotas formas. „Meno ir literatūros sociologija, – pabrėžia Bourdieu, – kuri tiesiogiai susieja meno kūrinį su kūrėjų ir vartotojų pozicijomis visuomeninėje erdvėje (socialinėje klasėje), ignoruodama jų padėtį gamybos lau-

ke („redukcija“ kraštutiniu atveju yra atleistina tik „naiviems“ žmonėms), užslėptu pavidalu maskuoja visa tai, už ką jis turi būti dėkinga laukui ir jo istorijai, t. y. būtent tai, kas jį paverčia meno, mokslo ir filosofijos kūrinium.“²¹

Šiuose laukuose susiduriama su įvairių socialiai angažuotų, bet į „absoliutų objektyvumą“ pretenduojančių asmenų, grupių vertinimais, sprendimais „atmesti“ ar „priimti“ į įvairius konkursus, projektus, programoms pateikiamus kūrinius. Čia veikia įmantriausi kultūrinio ir simbolinio kapitalo formavimo mecha-

nizmai, kai vieni rašo pagiriamąsias recenzijas, tendencingai priskiria daugiau nuopelnų, sumaniai reklamuoja, perskirsto regalijas, premijas, vertindami duoda daugiau balų, kiti – priešingai, rašo anonimines neigiamas recenzijas ar kitaip nuvertina darbo rezultatus kartu tendencingai formuodami ir konkrečių asmenybių simbolinio kapitalo dydį.

Todėl kyla itin svarbi bet kokios kūrybinės veiklos legitimavimo problema: vienas didžiausių sunkumų kovojant literatūros ir meno laukuose yra aiškiai nustatyti lauko ribas, arba kovojančių dalyvių legitimumą. Pavyzdžiui, pasakyti apie konkretų kūrinį, kad „tai – ne mokslinis darbas“, „tai – ne literatūra“, „tai – ne tapyba“ arba „tai – neperspektyvus analizės objektas“, „tai – ne ta problematika“ ir pan., iš tikrųjų reiškia, remiantis įvairiais galios instrumentais, kvestionuoti ar paneigti šių kūrinių egzistavimo legitimumą, arba, kitais žodžiais tariant, pašalinti juos iš konkurencinės erdvės, ekskomunikuoti, išstumti į literatūrinio ar meninio lauko paribius. Tokie suma-

niomis manipuliacijomis paremti socialiniai žaidimai, susiję su atskyrimu, išstūmimu į marginalijas, yra efektingas būdas „pašalinti“ iš konkretaus lauko ar sumenkinti konkurento simbolinį kapitalą, kai neveikia kitos, garbingesnės konkuravimo priemonės. Ši tendencingo „išstūmimo iš lauko į marginalijas“ metodą žmonių kultūros istorijoje dažnai pasitelkdavo su galios centrais susiję konservatyvūs ideologai, funkcionieriai, kovoję su naujais kultūros, mokslo, literatūros ir meno reiškiniais, jų skelbėjais, kurie kėlė grėsmę senosios hierarchijos viršūnių užimamoms privilegijuotoms pozicijoms konkrečiame lauke. Remdamasis daugybe iš civilizacijos istorijos pasisemtų pavyzdžių, Bourdieu parodo, kad kuo aukštesnės intelektinės ir humanitarinės kultūros šalis, tuo paprastai joje stipriau veikia socialinės legitimacijos ir kultūros savisaugos mechanizmai, vyrauja aiškesnė kultūrinės hierarchijos sistema ir simbolinis kapitalas mažiau siejasi su politinės ir verslo hierarchijos viršuje esančiomis struktūromis ir asmenybėmis.

UŽSKLANDA

Taigi Bourdieu meno sociologija išsirutulioja iš bendrosios sociologijos ir yra neatsiejama jos dalis. Ypatinę sociologijos svarbą socialinių ir humanitarinių mokslų sistemose jis tiesiogiai sieja su išskirtiniu *socializacijos* vaidmeniu civilizacijos, kultūros ir meno istorijoje. Socializacijos funkcijos esmė – žmonijos kultūros, vadinasi, literatūroje ir mene sukauptų žinių perdavimas naujoms kartoms. Iš čia kyla specifinis meno sociologijos tyrinėjimo objektas – *ta socialinė*

aplinka ir daugialypiai socialiniai ryšiai, kurių aplinkoje funkcionuoja literatūros ir meno kūrėjai bei jų sukurti kūriniai. Kita vertus, Bourdieu meno sociologijos koncepcija, palyginti su pirmtakų, išsiskiria akivaizdžia sociologine orientacija, organiška empirijos ir teorijos jungtimi, daugybės naujų sociologinių metodų ir sąvokų pasitelkimu, iš kurių svarbiausios yra socialinė erdvė, socializacija, literatūra, menas, laukas, *habitus*, simbolinis kapitalas.

Antra vertus, skirtingai nei ankstesnė meno sociologijos tradicija, kuri plėtojosi stipriai veikiama meno istorijos ir meno istorijos filosofijos idėjų ir orientavosi į istoriniams mokslams būdingas metodologines nuostatas, Bourdieu koncepcijoje dėmesio centras nuo menininko ir meno kūrinų analizės persikelia prie sociologinio menininką supančios socialinės aplinkos tyrinėjimo. Todėl dvinarėje disciplinos pavadinimo struktūroje *meno sociologija* išryškėja radikali slinktis nuo pirmosios šios disciplinos pavadinimo dalies – *meno* prie antrosios – *sociologija*, ir įsivyrąja sociologinės analizės principai. Ši slinktis skleidžiasi įvairiomis kryptimis ir žymi radikalų posūkį meno sociologijos idėjų ir metodų istorijoje.

Trečia, su poststruktūralizmo estetikos ir meno filosofijos tradicija susijusiose konceptualiose Bourdieu meno sociologijos nuostatose nesunkiai aptiksime daug postmodernaus mąstymo bruožų. Tai siejasi su pabrėžtinai kritišku požiūriu į anksčiau socialiniuose ir humanitariniuose moksluose gyvavusias tradicijas, siekiu radikaliai jas peržiūrėti. Jo veikaluose iškart į akis krinta universitetinėje mokslo tradicijoje dirbtinai nubrėžtų ribų ir pertvarų tarp skirtingų humanitarinių ir socialinių mokslų griovimas, savitos, didžiai individualių ir kontekstualių kategorijų sistemos kūrimas, išskirtinis dėmesys akademinio mokslo marginalijose buvusiems literatūros, meno reiškiniams ir netradicinių jų interpretavimas.

Ir galiausiai, lyginant su pirmtakų koncepcijomis, Bourdieu meno sociologijoje smarkiai auga tarpdiscipliniškumo ir skirtingų, viena kitą papildančių tyri-

nėjimo strategijų bei metodų svarba. Ši glaudų skirtingų disciplinų sąveikavimą Bourdieu pripažįsta tik besąlygiškos sociologinių mokslų hegemonijos sąlygomis. Tačiau greta minėtų panašumų su postmodernių teorijų autoriais Bourdieu meno sociologijoje regime ir kai kuriuos esminius skirtumus. Jo piešiamas XX ir XXI a. sandūros kultūros, literatūros ir meno raidos bei joje besiskleidžiančių jėgų ir įtampų pasaulis yra ne kiliminis vienareikšmių fragmentų koliažinis rinkinys, o aiškiai apibrėžta, daugybės veiksnų veiklos logika suformuota *struktūrinė hierarchija*, persmelkianti visas postmodernios kultūros socialinio organizmo poras.

Vadinasi, Bourdieu jautriai atspindi modernėjančioje Vakarų kultūroje, literatūroje ir mene ryškėjančius naujus poslinkius, kurie siejasi su realistinei ir akademistinei meno tradicijoms būdingu siužetiškumo nuosmukiu ir formalių uždavinių aktualėjimu. Šių meno išsigryninimo tendencijų stiprėjimas literatūroje ir vaizduojamoje dailėje siejamas su kūrėjų siekiu išsivaduoti iš griežtos socialinės priklausomybės nuo šio pasaulio stipriųjų ir meno kūrimu vardan jo paties. Iš čia kyla literatūros ir meno psichologiškėjimas, stiprėjantis kūrėjų užsisklendimas formaliose problemose, išsivalymas nuo įvairių neestetinių priemaišų. Šis meno hermetiškėjimo ir sudėtingėjimo procesas literatūros ir meno laukuose didina svarbą įvairių tarpininkų, kurie reguliuoja vis sudėtingesniais tampančius kūrėjo, jo kūrybinės veiklos produktų ir socialinės aplinkos ryšius. Bourdieu taikliai atskleidžia literatūros ir meno laukuose besiskleidžiančių įvai-

rių agentų konkurencijos ir kovos dėl įtakos laukuose sudėtingiausias peripetijas, parodo, kaip ekonominės ir socialinės konkurencijos logika skverbiasi į dvasinės kultūros pasaulį.

Galima pagrįstai polemizuoti dėl pasikirų Bourdieu meno sociologijoje daugiau ar mažiau kategoriška forma išsakytų teiginių tikslumo, jų universalumo ir pritaikymo socialinio gyvenimo tobu-

linimui efektyvumo, tačiau negalima paneigti, kad šis savitas mąstytojas savo meno sociologijos koncepcijoje smarkiai išplėtė ir atnaujino šios mokslinio pažinimo srities problematiką. Bourdieu originaliai išplėtojo daug subtilių išvalgų, teorijų, sąvokų, metodologinių priėgų, kurios pasuka postmodernios meno sociologijos raidą naujų pažinimo teritorijų įsisavinimo kryptimis.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė, *Pierre'as Bourdieu ir socialiniai meno žaidimai*. Vilnius: KFMI, 2005, p. 7.
- ² Craig Calhoun, Bourdieu en pièces détachées. La reception de Bourdieu aux Etats-Unis. Kn. *Rencontres avec Pierre Bourdieu*, Ed. Gérard Mauger. Paris: Croquant, 2005, p. 441.
- ³ Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1984, p. 49.
- ⁴ Nathalie Heinich, Julien Ténédos, *La sociologie à l'épreuve de l'art. Première partie*. Paris: Aux Lieux d'être, 2006, p. 18–19.
- ⁵ Bourdieu, *Questions de sociologie*, p. 48.
- ⁶ Ten pat, p. 52.
- ⁷ Pierre Bourdieu, *Son oeuvre, son héritage*. Paris: Sciences humaines, 2008, p. 9.
- ⁸ Pierre Bourdieu, Loïc Wacquant, *Réponses: pour une anthropologie réflexive*. Paris: Seuil, 1992, p. 62.
- ⁹ Žr. Luc Boltanski et al., *Un Art moyen. Essais sur les usages sociaux de la photographie*. Paris: Minuit, 1965.
- ¹⁰ Žr. Pierre Bourdieu et Alain Dardel, *L'amour de l'art. Les musées et leur public*. Paris: Minuit, 1966.
- ¹¹ Žr. Pierre Bourdieu, *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit, 1979.
- ¹² Žr. Pierre Bourdieu, Genèse historique d'une esthétique pure, *Les cahiers du Musée national d'art moderne*, 27 (Printemps), 1989, p. 95–106.
- ¹³ Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil, 1992, p. 412.
- ¹⁴ Ten pat, p. 464.
- ¹⁵ Žr. Nathalie Heinich, Sociologie de l'art: avec et sans Bourdieu. Kn. Bourdieu, *Son oeuvre, son héritage*, p. 57.
- ¹⁶ Žr. Bourdieu, *Questions de sociologie*, p. 209.
- ¹⁷ Ten pat, p. 37.
- ¹⁸ Ten pat, p. 38.
- ¹⁹ Pierre Bourdieu, Le champ littéraire, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 89, 1991, p. 5.
- ²⁰ Bourdieu, *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*, p. 19.
- ²¹ Bourdieu, Le champ littéraire, p. 11.